

материаллық хәм руўхый байлықлар дөретиледи. Усы идеялар тийкарында жаңа бағдар лингвокультураология пайда болды. Лингвокультураология лингвистика хәм культураологияның шегераласқан жеринде қәлиплескен, ол халық мәдениатының тилдеги сәўлелениўинен изертлейди.

Әдебиятлар

1. Винокур Г.О. О задачах истории языка. // Избранные работы по русскому языку. -М.: 1959.
2. Гердер И.Г. Избранные сочинение. -М.: ГИХЛ, 1959.
3. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. -М.: 1984.
4. Леви-Строс К. Структурная антропология. -М.: 1985.
5. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культураологии. -М.: 1993.
6. Бенвенист Э. Общая лингвистика. -М.: 1974.
7. Толстой Н.И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. -М.: «Индрик» 1995.
8. Бежбицкая А. Язык. Культура. Познание. -М.: 1997; Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании языка как иностранного. -М.: 1990; Никитина С.Е. Культурно-языковая картина мира в тезаурусном описании (на материале фольклорных и научных текстов): Дисс. в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора филологических наук. -М.: 1999; Трубецкой Н.С. История, Культура, Язык. -М. 1995; Хроленко А.Т. Лингвокультуроведение. - Курск: 2000; Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. -М.: 1996; Хроленко А.Т. Основы лингвокультураологии. -М.: «Наука», 2009; Алефиренко Н.Ф. Лингвокультураология: ценностно-смысловое пространство языка. -М: Флинта, 2014, -288 с; Воробьев В.В. Теоретические и прикладные аспекты лингвокультураологии: Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. -М. 1996; Тарасов Е.Ф. Язык и культура: методологические проблемы // Язык-Культура-Этнос. -М.: «Наука», 1994; Худайбергенова Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. -Т.: «ФАН», 2013.
9. Утешова З. Лингвокультурологический аспект методики обучения речевому этикету на иностранном языке (в условиях школ Республики Каракалпакстан): Автореф.дисс. на соискание ученой степени канд.пед.наук. -Ташкент. 2009; Қдырбаева Г. «MAN»-«ADAM» концептосферасы бирликларининг лингвомаданияи ва лингвокогнитив хусусиятлари (Инглиз ва қарақалпоқ тиллари мисолида). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (Phd) диссертациясы автореферати. -Тошкент: 2017. -С.22.

РЕЗЮМЕ

Мақолада тилшуносликда лингвокультураология йўналишининг шаклланиши ва таракқиети, тил ва маданиятга боғлиқ муаммолар баён қилинган. Лингвокультураология бўйича В.Гумбольдт, К.Фосслер, Э.Сепир, Г.Винокур, Э.Бенвенист, А.Т.Хроленко, Н.Ф.Алефиренко, В.Воробьев в.б. олимларнинг ишлари таҳлил қилинган. Олимларнинг тил ва маданият боғлиқлигини тадқиқ этишдаги қарашлари берилган. Қарақалпоқ тилшунослигидаги дастлабки тадқиқотларга тўхтаб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о вопросах языка и культуры, а также о формировании и развитии лингвокультураологии. Проведён обзор научных трудов В. Гумбольдта, К.Фосслера, Э.Сепира, Г.Винокура, Э.Бенвениста, А.Т.Хроленко, Н.Ф.Алефиренко, В.Воробьева и других учёных. Приводятся точки зрения относительно изучения связи языка и культуры. Кроме того, автор остановился на первых исследованиях в каракалпакском языкознании.

SUMMARY

The article deals with the issues of language and culture as well as the formation and development of linguoculturology. Scientific works of V. Humboldt, K. Fossler, E. Sepir, G. Vinokur, E. Benvenist, A.T. Khrolenko, N.F. Alefirenko, V. Vorobyov and other scientists are reviewed. Points of view of the scientists regarding the study of the connection between language and culture are given. In addition, the author focused on the first studies in Karakalpak linguistics.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ КОМПОНЕНТЛИ ЮРИДИКАЛЫҚ ТЕРМИНЛЕР

Н.Е.Алламуратов – еркин излениўши

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: юридика, термин, мураккаб юридик терминлар.

Ключевые слова: юридика, термин, сложные юридические термины.

Key words: law, term, compound juridical terms.

Хәр қандай норматив-хуқықый хўжетлерде тексттиң тийкары юридикалық терминлерден қуралады. Олар түбир сөз, дөренди ямаса қоспа сөзлер арқалы билдириледі. Соңғы жыллары қарақалпақ тил билими кеңнен раўажланып тилимиздиң ең актуаль мәселелерине дыққат аўдарыла бастады. Усындай мәселелердиң бири қарақалпақ тилиндегі қоспа сөзлер болып, олар сөзлик қурамда белгили орынды ийелейди. Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспа, әсиресе, қурама юридикалық терминлер көпшилигин қурайды. Көбинесе, юридикалық термин дегенде юридикалық түсиникти билдиретуғын бир сөз түсиниледи. Базы терминлердиң бир неше сөзлерден дүзилиўи мүмкин екенлигине итибар қаратылмады. Сол сыяқлы юридикалық терминлер де бир сөзден хәм бир неше сөзлерден дүзилиўи мүмкин. Мыслы: *судланыўшы* юридикалық термини *иси судта көрилип атырған пуқара* деген мәни билдиреди. *Еки ямаса оннан артық судланған пуқара* юридикалық термининде де бир адам ямаса *рецедивист* түсиниледи.

Усындай дүзиліслик өзгешелигине қарай отырып, юридикалық терминлер бир сөзден хәм бир неше сөзлерден дүзилиўи мүмкин. Хәқыйқатында да, юридикалық терминлердиң қурылысына бир сөзден хәм бир неше сөзлерден келгенлигин көреміз. Мысалы: жынайтшы, демократия, суд, юрист сөзлери бир сөз бенен келген юридикалық терминлер. Хәзирги қарақалпақ тилинде бир сөзден келген юридикалық терминлер көпшиликти қурайды. Демек, юридикалық терминлер

де сөз есапланады, бирақ барлық сөз термин бола алмайды [1:64]. Тилде барлық ўақытта қурамы бойынша бир сөзден келген юридикалық терминлер менен барлық түсиникти аңлатыў мүмкин емес. Сонлықтан да, тилде қандай да бир жаңа түсиникти аңлатыў ушын қоспа юридикалық терминлер де қолланылады.

Соңғы жыллары қарақалпақ тилинде сөз қосылыўи модели арқалы жасалған юридикалық терминлер өнимли қолланыла бастады. Қоспа сөзлер олардың түрлери, жасалыў жоллары бойынша илимий мийнетлерде бир қанша пикирлер билдирилген. Қарақалпақ тилинде қоспа сөзлердиң бир топары жуп хәм тәкирар сөзлер А.Нажимов тәрәпинен арнаўлы изертленди [2]. Қоспа сөзлер қурама, бириккен, жуп, тәкирар хәм қысқарған қоспа түрлерге бөлип ўйрениледі [3]. Айырым илимий мийнетлерде сөз жасалыўдың бул моделин синтетикалық усылға киргизсе [4], басқаларында сөз жасалыўдың морфология-синтаксислик усылы деп қарайды [5].

Қарақалпақ тилинде сөз қосылыўи модели менен жаңа мәнидеги юридикалық терминлердиң жасалыўы басқа модельлерге қарағанда бир қатар өзгешеликлери менен ажыралып турады. Бул модель арқалы сөзлер жасалғанда бир неше сөз хәр қыйлы грамматикалық қураллардың жәрдеми менен байланысып, компонентлери өз ара лексика-грамматикалық бирикте турады [6:37]. Сөз қосылыўи модели менен юридикалық терминлердиң жасалыўында: а) қурама, б) биригиўи, с) жупласыўи, д) қысқарыўи жолы менен келген түрлерин көреміз. Булардан қурама хәм қысқарған қоспа түрлери

көбирек ушырасады. Курама юридикалык терминлер компонентлери санына карай еки сөзден жасалып – еки компонентли, үш сөзден жасалып – үш компонентли, төрт сөзден жасалып – төрт компонентли хэм оннан да көп компонентли болып келеди. Олардың компонентлери бир-бири менен хәр кыйлы грамматикалык кураллар аркалы байланысады. Курамындағы сөзлер хеш қандай грамматикалык формалардың жәрдемисиз-ак орын тәртип аркалы мәнилик жактан бир-бири менен байланысып, бундай курама юридикалык терминлердің дәслепки компоненти атаў сеплигинде турады хэм гәпте анықлаўшылык хызметте қолланылады. Мысалы: *сиясий партия, казуал питим, аноним арза, интизамлы жаза* хэм т. б.

Хәзирги қарақалпақ тилинде қолланылатуғын курама юридикалык терминлер компонентлери санына карай еки, үш, төрт хэм оннан да көп компонентли болып келеди. Биз бул юридикалык терминлерди үлкен еки топарға ажыратуғын макул көрдик: а) еки компонентли курама юридикалык терминлер; б) көп компонентли курама юридикалык терминлер.

Бул мақалада көп компонентли юридикалык терминлерге тоқтаймыз. Көп компонентли юридикалык терминлер өз гезегинде үш, төрт, бес хэм оннан да көп компонентлерге ийе болып келеди.

1. Үш компонентли юридикалык терминлер: Булар ең кемі үш мәнилик сөзлердің дизбегинен турып, өз ара бир-бири менен хәр кыйлы грамматикалык кураллар аркалы байланысып бир хуқықый түсиникти билдиретуғын юридикалык терминлерди пайда етеди. Компонентлерди байланыстыруғын грамматикалык кураллардың өзгешелигине карай төмендегидей түрлерге бөлинеди. а) Юридикалык терминлердің үш компонентли де атаў сеплигинде келеди. Мысалы: *актив сайлау хуқықы, ашық акционерлик жәмийети, Бирлескен Миллетлер Шөлкеми, галаба хабар кураллары, диний исеним еркинлиги, жууапкершилиги шекленген жәмийет, нызам шығаруғын хәкимият, нормал жумыс уақты, персона нон грата, пуқаралығы болмаған шахслар, шәртли хуқим етиў, суд медициналык экспертизасы* хэм т.б. Бул түрдеги юридикалык терминлердің айырымлары қысқарған формада да қолланылады. Мысалы: *Бирлескен Миллетлер Шөлкеми – БМШ, галаба хабар кураллары – ФХҚ, жууапкершилиги шекленген жәмийет – ЖШЖ* хэм т.б. б) үш компонентли юридикалык терминлердің биринши компоненти сеплик қосымта қабыл етип келеди. Мысалы: *бағыушысынан айырылғанлық пенсиясы, өмирге қарсы жынаят, жазаны ауырластыруғын жағдайлар, некениң хуқықый екенлиги, шахсқа қарсы жынаят* хэм т.б. в) үш компонентли юридикалык терминлердің еккинши компоненти сеплик қосымталы келеди. Мысалы: *белгили хуқықтан айырылыў, венерик кеселликлерди тарқатыў, интизамлық бөлиминге жиберуі, өмирлик еркинен айырыў, хуқықый мәдениятты жетистируі* хэм т.б. г) үш компонентли юридикалык терминлердің биринши хэм үшинши компоненти сөз жасаушы қосымта қабыл етип келеди. Мысалы: *депутатлық қол қатылмаслық* хэм т.б. д) үш компонентли де сөз жасаушы қосымта аркалы келеди. Мысалы: *пуқаралық хуқықый уқыпшылық* хэм т.б.

2. Төрт компонентли юридикалык терминлер: Бундай компонентке ийе юридикалык терминлер де хәр кыйлы грамматикалык кураллар жәрдемінде байланысып, бир хуқықый түсиникти билдирип келеди. а) юридикалык терминлердің төрт компоненти де атаў сеплик формасында келеди. Мысалы: *онша ауыр болмаған жынаятлар, халық аралық арбитраж суды, халық аралық саўда палатасы, халық аралық теңиз хуқықы* хэм т.б.; б) биринши компоненти сеплик қосымталы келеди. Мысалы: *жынаяттың жәмийетлик қәуипшилик дәрежеси, пуқаралардың өзін-өзи басқаруы*

органлары, пуқараны өлген деп табыў хэм т.б.; в) еккинши компоненти сеплик қосымта аркалы келип байланысады. Мысалы: *жаза тайынлаудың улыўма тийкарлары, жынайый жазадан азат етиў, мийнет шәртнамасын бийкар етиў, нызам жойбарын көрип шығыў* хэм т.б.; г) үшінши компоненти сеплик қосымталы келеди. Бундай байланыста келген юридикалык терминлер өнимли емес. Мысалы: *жеңилирек басқа жумысқа өткеруі* хэм т.б.

Сөз жасаушы қосымталар менен келген төрт компонентли юридикалык терминлер: а) биринши компонентине атлық жасаушы қосымталар қосылыуы аркалы дүзилген юридикалык терминлер. Мысалы: *абайсызлық нәтийжесинде исленген жынаятлар, жыллық мийнет дем алысы, нызамшылық баслама көтеруі хуқықы, парламентлик қол қатылмаслық хуқықы, медициналык характердеги мәжбүрий шара* хэм т.б.; б) биринши компоненти келбетлик жасаушы қосымталар қосылыуы аркалы дүзилген юридикалык терминлер. Мысалы: *жынайый жазадан азат етиў, жергиликли өзін-өзи басқаруы органы* хэм т.б.

3. Бес компонентли юридикалык терминлер. Бундай компонентке ийе юридикалык терминлер де үш хэм төрт компонентли юридикалык терминлер сыяқлы атаў сеплиги, туўра хэм қыя сеплик қосымталы, базы сөз жасаушы қосымталарды қабыл етип хуқықый түсиник мәнисин билдиретуғын юридикалык терминлерди дүзип келеди. Мысалы: *инсан хуқықлары улыўма жәхән декларациясы, депутатлардың сайлаушылар алдында есабат беруі, үшінши шахс пайдасына дүзилген шәртнама* хэм т.б.

4. Алты компонентли юридикалык терминлер. Бул терминлер де үш, төрт, бес компонентли юридикалык терминлер сыяқлы атаў сеплиги, хэм басқа да сеплик қосымталарды қабыл етип, хуқықый түсиник мәнисиндеги юридикалык терминлер мәнисинде қолланылады. Мысалы: *әскерий хызметти, өтеу тәртибине қарсы жынаятлар, жынаят процесинде көрсетпе беруіден бас тартуы, ис ҳақы сақланбаған ҳалда демалыс, жазаны өтеу мүддетинен бурын азат етиў* хэм т.б.

Хәзирги қарақалпақ тилинде юридикалык терминлерди курамы жағынан анализлегенимизде, көпшилик юридикалык терминлер тийкарынан дара сөз хэм еки компоненттен туратуғынлығын көремиз. Үш хэм оннан артық компоненттен туратуғын юридикалык терминлер саны жағынан аз ушырасады. Қарақалпақ тилиндеги юридикалык терминлерди қәлиплестириўде олардың қысқа дүзилиўине (бир сөз яки еки сөзден) айрықша итибар қаратыў керек. Әсиресе, төрт оннан артық сөзлер менен терминлердің берилиўи тилде унамлы кубылыс есапланбайды. Себеби, көп компонентли юридикалык терминлер хуқықый-норматив хужжетлерде тексттеги хуқықый норманың түсинилиўин қыйынластырады. Сонлықтан, юридикалык терминлер (хәттеки, басқа терминлер) қысқа хэм түсиникли болыўы қолланыўшылар ушын қолайлы.

Улыўмаластырып айтқанда, юридикалык терминлер компонентлик курамы жағынан бир, еки, үш, төрт, бес хэм оннан да көп сөзлер менен келеди. Биз оларды жәмлестирип төмендеги топарларға бөлип үйрендик.

1. Бир компонентли: *түбир (суд, жынаят, хуқық)* хэм дөренди (*жынаятшы, судланушы, елиш* хэм т.б.);
2. Еки компонентли: *(суд қарары, жынаят куралы, хуқық системасы* хэм т.б.);

3. Көп компонентли: үш, төрт, бес хэм оннан артық компонентке ийе (*шәртнаманы бийкар етиў, медициналык характердеги мәжбүрий шара, инсан хуқықлары улыўма жәхән декларациясы*) юридикалык терминлер.

Қарақалпақ тилиндеги юридикалык терминлердің көпшилиги бир хэм еки компонентли сөзлерден ибарат. Олардың хәр бири жасалуы бойынша өзине тән өзгешеликлерге ийе.

Әдебиетлар

1. Кўчимов Ш.Н. Юридик тил назарияси ва амалиёти. – Тошкент: 2003.
2. Нажимов. А. Способы образования парных и парно-повторных слов в каракалпакском языке. Авторефер. Дисс. ... канд. фил. наук. – Нукус: 1971.
3. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. - Nókis: "Bilim", 2010.
4. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Е. П, Ч.1, (фонетика и морфология). – Москва: 1952.
5. Шарипова Е. Н. Аффиксальное словообразование имён существительных. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы: "Ғылым", 1959.
6. Хожиев А. Ўзбек тилида сўз ясаиш тизими. – Тошкент: "Ўқитувчи", 2007.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ тилида қўшма юридик терминларнинг ясаиши ўрганилган. Юридик терминларнинг ҳозирги кунда қўлланилиши ва унинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тушунчалар бериб ўтилган. Буларнинг ичида мураккаб юридик атамалар сон жиҳатдан кўпчиликини ташкил этади. Ҳозирги қарақалпақ тилида қўлланиладиган мураккаб юридик терминлар икки, уч, тўрт ва ундан ҳам кўп қисмлардан тошқил топади. Улар содда ҳолда ва сўз ясовчи ва шакл ясовчи қўшимчалар билан қўлланилади. Мақолада қарақалпақ тилидаги мураккаб юридик атамаларнинг қурилишидаги ўзига хос хусусияти таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье изучается образование сложных юридических терминов в каракалпакском языке. Объясняется употребление различных юридических терминов в современном языке. Сами составные юридические термины имеют два, три, четыре и более компонентов. Они используются просто и с словообразующими добавками. В статье анализируется структура сложных правовых терминов на каракалпакском языке.

SUMMARY

The article deals with the formation of compound juridical terms in the Karakalpak language. The reasons of various legal terms in modern language are explained. Complex legal terms themselves have two, three, four and more components. They are used simply and with word-forming compounents. The article analyzes the nature of the construction of complex legal terms in the Karakalpak language.

РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ

У.А.Алибаева - старший преподаватель

Академия вооружённых сил Республики Узбекистан

Таянч сўзлар: этикет, нутқ этикети, муомала маданияти, саломлашиш, маданият, санъат.

Ключевые слова: этикет, речевой этикет, культура общения, разговорная речь, приветствие, культура, искусство.

Key words: etiquette, speech etiquette, culture of communication, greetings, culture, art.

Речевой этикет- это стандарт языкового поведения, установленный людьми, позволяющий в любых ситуациях вежливо обращаться с различной просьбой, благодарностью или же приветствием. Данное понятие является неотъемлемой частью повседневной жизни и не знание его воспринимается как желание оскорбить собеседника или указывает на собственную невоспитанность. Знание речевого этикета играет важную роль для успешной деятельности человека в обществе.

Речевое поведение зависит от цели общения: это может быть: обращение, приветствие, знакомство, просьба, предложение, рекомендация, приказ, высказывание недовольства, извинение, комплимент, поздравление, благодарность, прощание, пожелание.

Речь людей чаще всего зависит от сферы его проживания и окружающего его общества. Культурный человек выделяется из общества своими манерами поведения, учтивостью, и коммуникабельностью. Такая личность умеет вести себя в обществе, легко идёт на контакт и может поддержать зачастую любую беседу. Речь культурного человека отличается точностью мысли, грамматической правильностью, выразительностью, богатством и разносторонностью словарного запаса, и логической стройностью.

Такая речь называется общепринятой – в своей устной форме, она отвечает существующим в настоящее время нормам произношения, а в письменной форме – правилам пунктуации и орфографии.

Человек, который не может соблюдать речевой этикет является мало образованным, человеком с узким кругозором и отсутствием коммуникативного навыка [1].

Этикет является совокупностью правил поведения, обеспечивающих поддержание имеющих место в предоставленном обществе представлений о подходящих манерах и манере учтивости и взаимоуважения.

Правила этикета распространяются на основные формы деятельности человека: на его собственные действия, а также на общение. Движения человека, его положения или позы, которые он принимает, всё это и относится к этикетным значениям. В этикетных целях мы часто используем предметы, особенности одежды, ведь выбор одежды под какую либо обстановку пока-

зывает, как мы относимся к другим членам общества. Одну из самых важных ролей в жизни каждого человека играет его речь.

Во время общения люди передают друг другу различную информацию, что-то рассказывают, о чём-то просят, иногда спорят, всё это называется речевыми действиями. Однако, прежде чем перейти к обмену информацией, необходимо начать разговор, а это совершается по определённым правилам. Они почти не замечают их, поскольку эти правила стали привычными для них.

Речевым этикетом регулируются нормы речевого поведения. Речевой этикет включает в себя все доброжелательные отношения которые вы выражаете собеседнику, ведь это может создать благоприятные условия для общения.

Богатый словарный состав даёт возможность выбрать благоприятное обращение для адресата и дружескую или непринуждённую тональность разговора.

Важно отметить, что в речевом этикете передаётся в первую очередь информация о говорящем и его собеседниках. О том, что знакомы они или нет, об отношениях их друг к другу, служебном положении, об их личных отношениях, о том, в какой обстановке происходит общение, и т.д.

Выбор наиболее соответствующих выражений речевого этикета и составляет правила вербального вступления в контакт [2].

Любое общество во всякий момент своего существования неоднородно и разнообразно. Для каждого слоя и социальной общности есть свой набор этикетных правил. Применяя формулировки речевого этикета, мы совершаем абсолютно простые речевые операции в сознании и речевые действия на практике: общаемся, просим совет, благодарим и т.д. Но тогда возникает вопрос почему же существует так много вариантов сделать это. В русском языке существует множество выражений, используемых в приветствиях. Так же существует уйма форм прощания, благодарности и т.п.

А все из-за того, что всякое выражение мы выбираем в зависимости от ситуации.